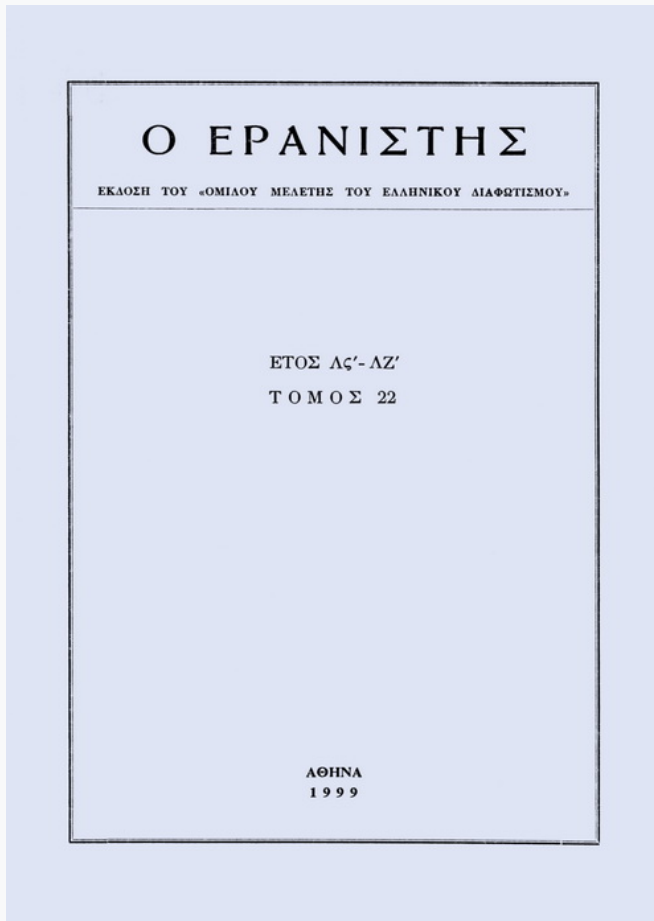

The Gleaner

Vol 22 (1999)

Γλωσσομάθεια και λεξικογραφικές απόπειρες στις Ηγεμονίες. Το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα

Αλεξάνδρα Σφοίνη

doi: [10.12681/er.182](https://doi.org/10.12681/er.182)

To cite this article:

Σφοίνη Α. (1999). Γλωσσομάθεια και λεξικογραφικές απόπειρες στις Ηγεμονίες. Το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα. *The Gleaner*, 22, 90–107. <https://doi.org/10.12681/er.182>

ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΣΤΙΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

Τὸ πολὺγλωσσο λεξικὸ
τοῦ Λουκᾶ Γιαγκουλαίου Δελλὰ Ρώκκα

«ΟΚΤΑΓΛΩΣΣΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ» ΕΞΑΓΓΕΛΛΕΙ ὁ λεξικογράφος στὸν πρό-
λογό του. Παρόλο πού, καθὼς θὰ δοῦμε, ἡ ἐξαγγελία αὐτὴ δὲν ἀν-
τιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ χειρό-
γραφο λεξικὸ, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ἐδῶ, ἀποτελεῖ μιὰ περίπτωσι πο-
λύγλωσσης λεξικογραφίας πού πηγάζει ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Ἑγεμονιῶν.

Ἡ ἀντιπαροβολὴ πολλῶν γλωσσῶν σὲ ἓνα λεξικὸ εἶναι μιὰ καινοτο-
μία, θὰ λέγαμε, γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λεξικογραφία. Μέχρι στιγμῆς ἡ νεο-
ελληνικὴ γλῶσσα ἐμπεριέχεται σὲ ὀρισμένα, δίγλωσσα κυρίως, ἰταλο-
ελληνικὰ ἢ ἀντίστροφα, γλωσσάρια καὶ λεξικά, τὰ ὁποῖα ἐντάχθησαν στὸ
πλαῖσιο τῶν λεξικογραφικῶν δραστηριοτήτων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννη-
σης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης, γιὰ νὰ καλύψουν πρακτικὲς ἀνάγκες
τοῦ ἐμπορίου ἢ τῆς περιήγησις ἢ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς προπα-
γανδιστικοὺς στόχους τῶν ἰησουιτῶν στὴν Ἀνατολή.¹ Τὰ τετράγλωσσα
λεξικά πού ὀφείλονταν στὴν πρωτοβουλία ἐλλήνων λογίων καὶ πού τυ-
πώθησαν στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν Bortoli, τοῦ Γεράσιμου Βλάχου² καὶ τοῦ
Γεωργίου Κωνσταντίνου,³ ἀντιπαροθέτουν δύο ζωντανὲς γλῶσσες (νεο-

1. Stephano da Sabio, *Introduttorio nuovo intitolato Corona Preciosa... Εἰσαγωγὴ νέα ἐπιγραφομένη Στέφανος Χρήσιμος...*, Βενετία 1527· Girolamo Germano, *Vocabolario italiano et greco*, Ρώμη 1622· Simon Portius, *Λεξικὸν λατινικόν, ρωμαϊκὸν καὶ ἐλληνικόν... Dictionarium latinum, graeco-barbarum et litterale...*, Παρίσι 1635· Alessio da Somavera, *Θησαυρὸς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φράγκικῆς γλώσσας... Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana...*, Παρίσι 1709.

2. Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος... *Thesaurus...*, Βενετία, Bortoli, 1659. Βλ. καὶ Β. Ν. Τατάκης, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κορῆς (1605/7-1685)*. Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973, σ. 58-61.

3. *Dictionarium quatuor linguarum... Λεξικὸν τετράγλωσσον, περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, ἐλληνικὴν, πεζὴν ἢτοι ἀπλὴν ρωμαϊκὴν, λατινικὴν καὶ ἰταλικὴν...*, Βενετία, Bortoli, 1757. Βλ. καὶ Κ. Ααζαρίδης, «Γεώργιος Κωνσταντίνου ἢ Κόνστας (ὁ διάσημος λεξικογράφος)», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 11 (1962) 397-404. Ἀκόμη, ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ *Λεξικὸν τετράγλωσσον τῆς ἰταλικῆς, ρωμαϊκῆς, ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης...*, Βενετία, Bortoli, 1750.

ελληνική, ιταλική) και δύο κλασικές (ἀρχαία ἑλληνική, λατινική) — με διαφορετική ὅμως ἐπιλογή στή γλώσσα ἀφετηρίας (νεοελληνική/ἀρχαία).

Ἡ διατήρηση και ἡ ταυτόχρονη διεύρυνση τοῦ δίγλωσσου/τετράγλωσσου σχήματος στήν περίπτωση πού ἐξετάζουμε ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες και ἰδιαιτερότητες τοῦ χώρου τῶν Ἑγεμονιῶν: ἀνάγκες τῆς παιδείας, πρῶτα ἀπ' ὅλα, οἱ ὁποῖες ἐπιβάλλουν τήν κυρίαρχη παρουσία τῶν κλασικῶν γλωσσῶν — γλώσσα-πηγή εἶναι ἡ ἀρχαία ἑλληνική (ὅπως και στό λεξικό τοῦ Κωνσταντίνου) — και ἀνάγκες σέ γλωσσομάθεια πού καλύπτονται μέ τήν ἐνσωμάτωση ἄλλων σύγχρονων γλωσσῶν.

Στό σημεῖο αὐτό ἄς κάνουμε μιὰ ἀναδρομή στήν ἱστορία τῆς δυτικῆς (ιταλικῆς κυρίως) λεξικογραφίας,⁴ στό πλαίσιο τῆς ὁποίας συμπεριλαμβάνεται ἀρχικά ἡ νεοελληνική σέ λεξικά, ἐνῶ ἀργότερα (ὅπως και στήν περίπτωσή μας) αὐτή παρέχει πρότυπα στούς ἑλληνες λεξικογράφους — ἄλλωστε κανένα λεξικό δὲν ἐκφεύγει ἀπό τόν κανόνα τῆς ἀντιγραφῆς.

Ἀπευθυνόμενα σέ ἓνα εὐρύτερο κοινό, σπουδαστῶν ἢ ἐπαγγελματιῶν, τὰ δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα λεξικά τῆς Ἀναγέννησης διαφέρουν ἀπό τὰ ὀγκώδη μονόγλωσσα λεξικά τοῦ Μεσαίωνα πού ἴσχυαν ὡς κανονιστικά σώματα τῶν γλωσσικῶν και πολιτισμικῶν πραγμάτων στό Βυζάντιο και τῆ Δύση, ἀπό τὰ οὐμανιστικά λεξικά τοῦ 16ου αἰώνα, ὅπου ἀποθησαυρίζονται οἱ ἐνδοξες κλασικές γλώσσες, ἤ, ἀκόμη, ἀπό τὰ λεξικά τῶν Ἀκαδημιῶν πού στοχεύουν στήν καλλιέργεια και ἐξύψωση μιᾶς ἐθνικῆς γλώσσας. Instrumenta studiorum στήν οὐσία, στό πρότυπο τῶν γλωσσαρίων και διαλόγων τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα (vocabulary, colloquia),⁵ χρησιμεύουν καταρχὰς ὡς βοηθήματα γιά τήν ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς διὰ μέσου τῆς ἀπλῆς γλώσσας (volgare), ἐνῶ, βαθμιαῖα, ἀρχίζουν νά ἀντιπαραβάλλουν τήν ἀπλή μέ ἄλλες ἐθνικές γλώσσες⁶ μέ στόχο τῆ μεταξὺ

4. Βλ. σχετικὰ A. Rey, S. Delesalle, «Problèmes et conflits lexicographiques», *Langue Française* 43 (1979) 4-26· C. Buridant, «Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche», *La lexicographie au Moyen Âge* (ἐκδ. C. Buridant), Presses Universitaires de Lille, 1986, σ. 7-46· D. Kibbee, «The Humanist Period in Renaissance Bilingual Lexicography», *The History of Lexicography* (ἐκδ. R. Hartmann), Ἄμστερνταμ 1986, σ. 137-146· G. Tancke, *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des «Vocabolario degli Accademici della Crusca» (1612). Bestandsaufnahme und Analyse*, Tübingen 1984.

5. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. 2, Ἀθήνα 1992, σ. 407 κέ. και C. Buridant, ὁ.π., σ. 14 κέ.

6. Στήν πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζονται, σύμφωνα μέ τῆ σύγχρονη ὀρολογία, δίγλωσσα ὀμόγλωσσα, στή δεύτερη δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα ἐτερόγλωσσα, βλ.

τους έπικοινωνία —άλλιώς τήν ύπέρβαση τής βιβλικής Βαβέλ. 'Ο πρακτικός προσανατολισμός τους, ό όποϊος, άλλωστε, δέν θέτει άξιόσεις εύρυμάθειας, έπιτρέπει και τή στοιχειώδη έπεξεργασία τών σύγχρονων γλωσσών.

'Εντούτοις μιá άλλη κατηγορία δίγλωσσων ή πολύγλωσσων λεξικών συνεχίζουν τήν κλασική παράδοση και διατηροϋν τόν χαρακτήρα του μεσαιωνικού λεξικού που δέν κάνει άυστηρή διάκριση ανάμεσα στα δεδομένα τής γλώσσας και σε εκείνα του πολιτισμού (τά όρια, άλλωστε, ανάμεσα στο λεξικό και τήν έγκυκλοπαίδεια είναι άκόμη ρευστά): άναπαράγουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τó όγκώδες φιλολογικό και πραγματολογικό ύλικό, κληροδοτημένο άπό τήν άρχαιότητα και τόν Μεσαίωνα, συνδυάζοντας γλωσσικές έπεξηγήσεις με έγκυκλοπαιδικές άναφορές, μεσαιωνικές και νεότερες, που μεταδίδουν ένα πολιτισμικό σύμπαν. 'Αντιπροσωπευτικές αϋτής τής κατεύθυνσης είναι οι πολύγλωσσες εκδόσεις του *Dictionarium* του Ambrogio Calepino, άρχικά κανονιστικού τής λατινικής (1502), τó όποϊο σταδιακά ένωμάτωσε πολλές εύρωπαϊκές γλώσσες για να καταλήξει σε λεξικό ένδεκα γλωσσών, χωρίς όμως να άποβάλλει τόν άρχικό λατινογενή χαρακτήρα του.⁷ Στο λεξικό αϋτό θά έπανέλθουμε.

°Ο λεξικογράφος. Βιογραφικά και προθέσεις

Τίς λιγοστές πληροφορίες για τó πρόσωπο του λεξικογράφου άντλοϋμε άπό

B. Quémada, *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863)*, Παρίσι 1967, σ. 38.

7. *Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum... Respondent autem latinis vocabulis, hebraica, belgica, graeca, hispanica, gallica, polonica, italiana, ungarica, germanica, anglica...*, Βασιλεία 1590. Κατά τόν 18ο αιώνα είναι γνωστές πολλές εκδόσεις σε έπτá γλώσσες (*Dictionarium septem linguarum*), ή πρώτη στη Βενετία άπό τó τυπογραφείο του A. Bortoli (1700), οι περισσότερες όμως στην Πάδοβα (*Seminarium*), βλ. A. Labarre, *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502-1779)*, Baden-Baden 1975 και G. Tancke, δ.π., σ. 42-43. Για τά δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά του 18ου αιώνα βλ. τήν έπισκόπηση του F.-J. Hausmann, «Les dictionnaires bilingues (et multilingues) en Europe au XVIIIe siècle. Acquis et suggestions de recherche», *La lexicographie française du XVIIIe au XXe siècle. Colloque international de lexicographie tenu à l'Institut de Langues et Littératures Romanes, Université de Düsseldorf, du 23 au 26 septembre 1986* (έκδ. B. von Gemmingen, M. Höfler), Παρίσι 1988, σ. 11-32.

τὰ σημειώματά του πρὸς τὸν φαναριώτη ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἀναγνώστες. Ὁ Λουκάς Γιαγκουλαῖος Δελλὰ Ρώκκας «ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεννηθεὶς», καθὼς ὑπογράφει, ἀκολουθώντας μὲ τὴν ἄδεια τῆς Πύλης τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, ἔχει χρηματίσει διερμηνέας καὶ γραμματικὸς στὴν Πελοπόννησο, στὸ βασίλειο τῶν δύο Σικελιῶν⁸ καὶ σὲ αὐτὲς ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας. Τὸ 1769 διαμένει στὸ Βουκουρέστι· ἐξαιτίας, ὅμως, τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀφοῦ τὸν «ἐλεηλάτησαν ἕως τόσον, ὅπου ἔνδυμα δὲν [τὸν] ἤχαν ἀφίση», ἀναγκάζεται νὰ διαφύγει μὲ τὰ παιδιὰ του στὸ Μπράσοβο τῆς Τρανσυλβανίας, καταφύγιο ἐμπόρων καὶ λογίων σὲ παρόμοιες περιστάσεις.⁹

Ἐκεῖ θὰ μείνει ἕξι χρόνια καί, παρὰ τὶς ἀντιξοότητες καὶ τὴν ἔλλειψη κατάλληλων βοηθημάτων, θὰ ἐπιχειρήσει τὴ σύνταξη τοῦ ὀκτάγλωσσου λεξικοῦ γιὰ λόγους προσωπικοῦς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος: «... μὴν ὑποφέρωντας τὴν ἄκραν ἀσχολίαν ἐστοχάσθην ὅτι καταπάντα ἦτον ἀρμοδιώτερον τῇ ἡλικίᾳ καὶ τῇ καταστάσει μου ὁ τῆς μονότητος βίος, *la vita solitaria*, εἰς τὸ μὲν διὰ νὰ ἀποφύγω ἀπὸ βιοτικὰς τρυφὰς καὶ ἀργολογίας τοῦ καιροῦ ἐκείνου, τὸ δὲ διὰ νὰ προξενήσω κάποιαν ὠφέλειαν τοῖς φιλομαθέσι ἀσκουμένοις εἰς τὰς γλώσσας, διὸ ἐπιχειρίσθην νὰ καταστρώσω τοῦτο τὸ ὀκτάγλωσσον λεξικόν, καὶ ἀγκαλὰ εἰς τὴν πενιχρωτάτην κατάστασιν ὅπου εὐρισκόμουν τότε, ἤμουν ἐστερημένος καὶ ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα λεξικά, τὰ ὅποια κατ' ἀρχὰς ἤμποροῦσαν νὰ συντρέξουν καὶ νὰ εὐκολύνουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὸν σκοπὸν καὶ τὸν πόθον μου, ἔτι δὲ νὰ εὐτυχήσουν καὶ νὰ προικίσουν πολλὰ περισσότερον τὸ ἔργον μου τοῦτο (καθὼς εἰς τὰς ἀκαδημίας συνηθίζεται νὰ μεταχειρίζονται παλαιοὺς συγγραφεῖς καὶ σοφωτάτους μεταφραστὰς εἰς παρόμοια πονήματα)». Κατορθώνει, παρ' ὅλα αὐτά, νὰ προμηθευτεῖ κάποια λεξικά στὸ Μπράσοβο —θὰ τὰ δοῦμε στὴ συνέχεια.

Ἡ ἀλληλουχία τῶν κινήσεών του δὲν ἀναφέρεται ρητὰ· ὑποθέτουμε, ὡστόσο, ὅτι ἐπιστρέφοντας στὸ Βουκουρέστι, μετὰ τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς

8. Καθὼς σημειώνει, χρημάτισε «πρῶτος ἐρμηνεύς καὶ σεκρετάριος τοῦ Γαληνοτάτου ἀνακτος τῶν δύο Σικελιῶν δὸν Κάρλου δὲ Μπουρμπόν»: πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Κάρλο Γ' τῶν Βουρβόνων (1716-1788), γιὸ τοῦ Φίλιππου Ε' τῆς Ἰσπανίας, ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε βασιλιάς τῆς Νεάπολης ἢ τῶν δύο Σικελιῶν τὸ 1738, ἐπονομαζόμενος Κάρλος Ζ', ἐνῶ τὸ 1759 παραιτήθηκε ὑπὲρ τοῦ γιοῦ του Φερδινάνδου Α', γιὰ νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μὲ τὸν τίτλο Κάρλος Γ'.

9. Στὸ Μπράσοβο (Βρασον) εἶχε καταφύγει τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης, παρέμεινε ἕξι χρόνια καὶ δίδαξε στὸ σχολεῖο τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας, βλ. Α. Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 415.

κατοχής (1775), συνεχίζει τη σύνταξη του λεξικού και, προτού ακόμη το ολοκληρώσει, γράφει ένα σημείωμα με αφιέρωση προς τον ευπαιδευτο ήγεμόνα, γνωρίζοντας «την βαθυτάτην σχέσιν και κλίσιν όπου εκ νεότητος εἶχεν ἡ γαληνότης αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ παρακινή τοὺς νέους καὶ φιλομαθεῖς τοῦ γένους νὰ καταγίνωνται ἀκαταπαύστως εἰς τὴν πολυμαθεῖαν διὰ στολισμὸν τοῦ γένους καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν... οἷας δὴποτε ἀξίας καὶ τάξεως ἤθελεν ἦσθαι», καὶ παρακαλεῖ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του. Τὸ κλίμα, ἄλλωστε, στὶς Ἡγεμονίες, ὅπου ἡ γλωσσομάθεια ἀποτελοῦσε τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνέλιξη ὄσων ἀνῆκαν σὲ φαναριώτικα ἢ ἐμπορικὰ περιβάλλοντα,¹⁰ ἦταν εὐνοϊκὸ γιὰ ἕνα παρόμοιο ἐγχεῖρημα.¹¹ Ἡ στιγμή ἦταν ἀκόμη εὐνοϊκότερη στὸ Βουκουρέστι: ὁ νέος ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἀναδιοργάνωσε μετὰ τὸ 1774 τὴν Ἀκαδημία, δίνοντας ἰδιαίτερη ὄθηση στὴν παιδεία μετὰ τὸ μεταρρυθμιστικὸ διάταγμα τοῦ 1776, τὸ ὁποῖο, μετὰξὺ ἄλλων, προέβλεπε τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας τῶν δυτικῶν γλωσσῶν (ἰταλικά, γαλλικά) στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας.¹² Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐπαναλειτοργοῦσε τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μητροπόλεως.¹³ Ὅμως τὸ λεξικὸ ἔμεινε τελικὰ ἀνολοκλήρωτο καί, τὸ πιθαιότερο, δὲν στάλθηκε ποτὲ στὸν ἡγεμόνα.¹⁴

Τὸ κοινὸ, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ δεῦτερο σημείωμά του, ἐμφανί-

10. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1985, σ. 226, 286.

11. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου (προσφωνεῖται) στὸν Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας στὰ 1756-1758. Ὁ Μαυροκορδάτος, πολὺγλωσσος ὁ ἴδιος, ὑποστήριζε τὴ διδασκαλίαν τῶν γλωσσῶν· οἱ Ἡγεμονίες ἦσαν, ἄλλωστε, πρόσφορες γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου, βλ. Α. Camariano-Cioran, *ὁ.π.*, σ. 92, 315.

12. Τὰ λατινικά εἶχαν εἰσαχθεῖ νωρίτερα, ἴσως γύρω στὰ 1740, ἐνῶ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ γαλλικά ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο διδασκαλίας ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καθιέρωσή τους. Στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου τὰ λατινικά καὶ τὰ ἀραβικά εἰσήχθησαν κατὰ τὴ δευτέρη ἡγεμονία τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου (1741-1743)· ἄγνωστο μένει ἂν ἡ διδασκαλία τους παρέμεινε σταθερή, βλ. Α. Camariano-Cioran, *ὁ.π.*, σ. 45 κέ., 92, 251 κέ.,

13. Στὰ 1767 τυπώθηκε ἐκεῖ ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ διορθωτὴ τὸν Γεώργιο Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι συνέβαλε στὴν ἐπαναλειτοργία του, βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Τὰ ἐν Βλαχίᾳ ἐλληνικά τυπογραφεῖα καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1690-1821)», *Ἀθηνα* 76 (1976-1977): 59-102 (: σ. 80, 81).

14. Τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα δὲν ἀναφέρεται. Συνάγουμε, ὥστόσο, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ὑψηλάντη, ἀφοῦ ἡ αφιέρωση πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ ἀνάμεσα στὰ 1775-1780, ὁ δὲ Ὑψηλάντης διετέλεσε ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας ὡς τὸ 1782.

ζεται ἀρκετὰ εὐρύ: συμπεριλαμβάνονται «φιλόλογοι», «φιλόμουσοι ἀναγνώσται», «φιλαλήθεις ἔμπειροι τῶν πραγμάτων»· κατὰ κύριο λόγο, ὅμως, σπουδαστὲς καὶ μάλιστα οἱ «πρωτόπειροι ζηλωταὶ καὶ ἐπιθυμηταὶ τῆς γνώσεως τούτων τῶν διαλέκτων», οἱ ὁποῖοι θὰ «ἐπιτύχουν μίαν ὠφέλιμον διδασκαλίαν». Ὑπόσχεται σ' αὐτοὺς ἓνα ἔργο, ἂν ἴσως ὄχι ἐφάμιλλο μὲ ἄλλα ἔγκυρα καὶ γνωστά λεξικά «σπουδαίων ἐρμηνέων καὶ σοφωμάτων λεξικοποιῶν», ἐφοδιασμένο τουλάχιστον μὲ σαφήνεια καὶ μέθοδο κατ'ἀλληλῆ για τὴν ἐκμάθηση τῶν γλωσσῶν. Κλείνοντας τὸ προλογικὸ σημείωμά του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες, ἐπανέρχεται στὴν πρακτικὴ ὠφέλεια τῆς γλωσσομάθειας μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι «μὲ τὴν προκοπὴν καὶ εἰδησιν τῶν γλωσσῶν, πολλοὶ ἐπροχώρησαν εἰς ἐπιστάσιαις καὶ βαθμοὺς ἐγκρίτους». Ἀναφέρεται ἐδῶ κυρίως στοὺς Φαναριῶτες καὶ στὰ ἐπαγγελματικὰ ὀφέλη πού ἀποκόμισαν ἀκριβῶς χάρις στὴ γλωσσομάθειά τους. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι «βάσις τῆς κυβερνήσεώς» του στὶς αὐλὲς τῶν ἡγεμόνων ὅπου χρημάτισε «ἐρμηνεὺς καὶ σεκρετάριος» στάθηκε ἡ γλωσσομάθεια. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓναν ἐπαγγελματία τοῦ εἴδους.

Παρουσίαση τοῦ χειρογράφου. Πηγὲς καὶ ἐπεξεργασία

Τὸ χειρόγραφο ἀπόκειται στὴν Κεντρικὴ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη «M. Eminescu» τοῦ Ἰασίου. Στὸν κατάλογό της¹⁵ φέρει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ VI 31 (154) καὶ χρονολογεῖται στὰ 1769-1780. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα τόμους, μὲ σύνολο περίπου 2.350 φύλλα (μὲ ξεχωριστὴ ἀρίθμηση σὲ κάθε τόμο, πού ὅμως παρουσιάζει κάποια κενά).

Ὁ πρῶτος τόμος ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναγραφὴ ἀριθμῶν (ἓνα-δώδεκα) καὶ ἀριθμητικῶν (α^ο-ε^ο) στὴν ἐλληνικὴ, λατινικὴ, ἰταλικὴ, γαλλικὴ, ὀθωμανικὴ, πού καταλαμβάνουν τὸ πρῶτο φύλλο (χωρὶς ἀρίθμηση). Ἀκολουθοῦν (φ. 2^ο) συντομογραφίαι λέξεων, στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ, σχετικὲς μὲ τίς γραμματικὲς κατηγορίες (γένος, ἀριθμὸς, πτώσις κ.ἄ.), καθὼς καὶ μὲ κάποιες ἄλλες λέξεις πού θὰ περιληφθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄρθρων (ἀθηναῖοι, ἰατρικὴ, ἀνατομία). Συντομογραφοῦνται ἀκόμη οἱ ὀκτὼ γλώσσες τοῦ λεξικοῦ: ἡ ἐλληνικὴ (ἐλλ.: lingua elenica [[greca]]), ἡ ὁποία διακρίνεται σὲ διαλέκτους (ἰωνικὴ, δωρικὴ, αἰολικὴ, ἄττικὴ) καὶ σὲ ποιητικὴ γλώσσα (dictio poetica), ἡ ἀπλὴ (ἀπλ.: ἀπλῆ λέξις, greca vulgaris), οἱ τρεῖς δυτικὲς γλώσσες (λατινικὴ, ἰταλικὴ, γαλλικὴ), οἱ τρεῖς ὀθω-

15. Dan Simonescu, *Catalogul Manuscriselor Bibliotecii Centrale Universitare «M. Eminescu» din Iasi*, Ἰάσιο 1950-1951 (δακτυλ. κατάλογος).

ἀπος, τ. β. ἔσπωμα, σπάλισμα, σπασίσιμα, σπασίσιμα
 ἀπάσσω, ἀπατίσσω, frango. Λ. fractura.
 Ἐρυστήρα, τ. α. f. g. Erythra (σπασίσιμα)
 ritis) Gerythra, fraction, كسر

ἀπος, ser. β. ἀπείσιμα, ἀπεισιμα, ἀπεισιμα
 ἀπεισιμα, ser. β. ἀπεισιμα, ἀπεισιμα, ἀπεισιμα
 Λ. delictum contra legem, impietas, tates f.
 g. iniquitas, piaculum, scelus, heus, liti
 n. g. Iniquità, impietà, violazione delle
 leggi, scelleraggine, malvagità, Guignità,
 impietà, ἀδικήματα, crime contre la loi, machonari
 scelleriasse. Crime contra la loi
 الخبث، نقارة، عداوت، دینه، تجاوز، تزویر

ἀπος, ser. β. ἀμάρτια, βλάσμα, ἀμάρτια, μάρτιον
 ἀμάρτια, μάρτιον, ἀμάρτια, ἀμάρτια, ἀμάρτια
 Λ. inquinamentum, pollutio, impunitas
 I: imbrattamento, sporchie, sporchie
 G: Salispa, Souillure, Saliss, ordure, vilaine
 تلوث، تزيين، الدنس، قو

ἀπος ἀπαισιμα, ἀπαισιμα, ἀπαισιμα, ἀπαισιμα
 Λ. scelus expiare, Imortari, iungare, la
 sceleraggine, g. mactare, la sceleraggine,
 exorcismos, Plin.
 نقاهه، سقى، طهر، يطهر، نطق، يتنطق، غسل، يغسل، الاثم، الحث

ἀπος, ser. β. ἀκαταμάχτη, ἀκαταμάχτη, ἀκαταμάχτη
 ἀκαταμάχτη, ἀκαταμάχτη, ἀκαταμάχτη
 Λ. concavitas manuum, il est vola. la. f. g.
 Plin.
 I: la cavite, la palma della mano
 G: la paume de la main, elle cavite
 قعر اليد، جوف اليد، آفة، جوف اليد، قعر اليد

ἀπείσιμα, ἀπείσιμα, ἀπείσιμα, ἀπείσιμα
 Λ. immundus, fimo

ἀπος, τ. β. ὄψις, ὄψις, ὄψις, ὄψις
 ὄψις, ὄψις, ὄψις, ὄψις
 Λ. palma. m. f. g. manus, prof. interior.

ἀπος, τ. β. ὄψις, ὄψις, ὄψις, ὄψις
 ὄψις, ὄψις, ὄψις, ὄψις
 Λ. il braccio, m. plur. la
 braccio. G. la bras
 ذراع، بازو، قول

ἀπος, τ. β. ἔσπωμα, ἔσπωμα, ἔσπωμα, ἔσπωμα
 ἔσπωμα, ἔσπωμα, ἔσπωμα, ἔσπωμα
 Λ. gingiva, vs. f. g. Pl. I. gingiva. e
 gingiva. Boc. G. gencive, f. chair au
 tour des dents.

قن اللثة، مركز الاسنان
 اللثة، ديش، ديش، أي، عن لثتي، و لثات

μανικές γλώσσες (άραβική, περσική, τουρκική), τέλος ἡ ἑβραϊκή καὶ ἡ ρουμανική· στίς δύο τελευταῖες, διευκρινίζει, δὲν ἔχει μεταφράσει συστηματικά, «ἔσπειρε» μόνο μερικές λέξεις «τῆς παλαιᾶς καὶ νεωτέρας ἑβραϊκῆς καὶ τῆς βλάχικης», τίς ὅποιες εἶχε μάθει σὲ νεαρή ἡλικία καὶ «ἐν παρέργῳ».

Στὴ συνέχεια (φ. 2^ν) ἀναγράφονται καὶ συντομογραφοῦνται τὰ ὀνόματα τῶν «παλαιῶν σοφωτάτων λεξικοποιῶν» πού χρησιμοποιήσε «πρὸς διόρθωσιν καὶ αὐξήσιν» τοῦ ἔργου του: Σουΐδας, δηλαδή τὸ βυζαντινὸ λεξικὸ τῆς Σούδας,¹⁶ καὶ Ἑρρίκος Στέφανος,¹⁷ Σκάπουλας,¹⁸ Βαρίνος,¹⁹ τὰ μεγάλα λεξικά τῆς οὐμανιστικῆς παράδοσης τοῦ 16ου αἰώνα.²⁰ Προσθέτει παρακάτω ὅτι συμβουλευθῆκε «μαρτυρίας τινῶν σοφωτάτων ἀνδρῶν παλαιῶν τε καὶ νέων, τόσον τῆς ἡμετέρας γλώσσης ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν γλωσσῶν»: ἐδῶ σημειώνονται, χωρὶς ἄλλη ἐπεξηγήση, τὰ ὀνόματα ἑλλήνων καὶ λατίνων κλασικῶν (Λουκιανός, Κικέρων, Ὀβίδιος), τοῦ γάλλου οὐμανιστῆ Guillaume Budé (Βουδαῖος),²¹ ἰταλῶν συγγραφέων

16. Μὲ μεγάλη χειρόγραφη παράδοση καὶ πολλές ἐκδόσεις (ἡ πρώτη τὸ 1499)· κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴν Α. Adler, *Suidae Lexicon, Lexicographii Graeci*, τ. 1, Στουτγάρδη 1971. Πρβ. καὶ H. Hunger, ὁ.π., σ. 417-419.

17. Henri Estienne (Henricus Stephanus): *Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης... Thesaurus graecae linguae*, τ. 1-5, Γενεύη 1572.

18. *Lexicon graeco-latinum... Ioannis Scapulae*, Βασιλεία 1579.

19. Favorino Guerino (Varinus Favorinus Camers): *Μέγα καὶ πάνν ὀφελιμον λεξικὸν ὅπερ Γαρίνος Φαβωρίνος Κάμηρς, ὁ Νονκαιρίας ἐπίσκοπος ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων κατὰ στοιχείον συνελέξατο... Magnum ac perutile dictionarium...*, Ρώμη 1523.

20. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα λεξικά, μαζί μὲ τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας, ἀναφέρει καὶ στὴν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν ἡγεμόνα («ἐπέτυχον εἰς τὴν ἀνωτέραν πόλιν ἀξιόλογα λεξικά, ὡσάν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, Σουΐδα καὶ τοῦ Σκάπουλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βοηθούμενος ἠκολούθησα τὸ πόνημά μου»), καθὼς καὶ στὸν πρόλογο πρὸς τοὺς ἀναγνώστες («ἀρκετὰ ἐβοηθήθην ἀγῶ ἀπὸ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, τοῦ Σουΐδα καὶ τοῦ Σκάπουλα ὁποῦ ἐπέτυχα εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη»). Τὰ δυτικὰ οὐμανιστικὰ λεξικά ἦταν γνωστὰ στοὺς ἑλληνες λεξικογράφους, οἱ ὁποῖοι τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς πηγές μὲ λιγότερο ἢ περισσότερο κριτικὸ πνεῦμα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Κωνσταντίνου, στὸν πρόλογο τοῦ λεξικοῦ του, τὰ χαρακτηρίζει μὲ κριτικὴ διάθεση ἀτελή, δύσχρηστα, δυσεύρετα, πολυέξοδα, αἴτια «πολυκαιρίας», ἐξηγοῦν «τὸ ἀσαφὲς διὰ τοῦ ἀσαφοῦς» μὲ λίγα λόγια «τὰ τοιαῦτα εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα εἶναι παντὶ ἄχρηστα», «τὸ χρήσιμον καὶ ἐπωφελές, τὸ πρόχειρον καὶ σαφές τοῦ λεξικοῦ» εἶναι ἀπαραίτητο, οἱ ἐρμηγεῖς ὀφείλουσιν νὰ εἶναι «εἰς τὴν πάτριον καὶ κοινὴν ἢ ἀπλῆν διάλεκτον», καθὼς «φυλάττουσι εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης».

21. Στὴ συγκριτικὴ μελέτη *Commentarii linguae graecae* (1529) τοῦ Guillaume Budé (Gulielmus Budaeus) καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα του βασίστηκαν διάφο-

της πρώιμης Ἀναγέννησης (Πετράρχης) καὶ τοῦ 16ου αἰώνα (Τάσσο),²² καὶ ἀπὸ τοὺς σχεδὸν συγχρόνους ὁ Μεταστάσιος.²³ Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀναφέρονται καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄρθρων, μαζὶ μὲ κάποια ἄλλα ἔργα, ὅπως τὰ λεξικά τοῦ Ἡσύχιου,²⁴ τοῦ Somavera καὶ τοῦ Βλάχου, καθὼς καὶ τὴ γραμματικὴ τοῦ Λασκάρειου ποὺ κυκλοφοροῦσε εὐρῶς ὡς διδασκτικὸ ἐγχειρίδιον στὶς Ἡγεμονίες.²⁵ Οἱ συντομογραφίες Calep. («vedi Calep.», «voyez le dictionnaire de Calep.») καὶ Vener. παραπέμπουν προφανῶς στὸ πολὺγλωσσο λεξικὸ τοῦ Calepino²⁶ καὶ τὸ δι-

ρα οὐμανιστικὰ λεξικά ποὺ κυκλοφοροῦσαν μὲ προσθήκες ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως τὸ *Lexicon Graeco-latinum seu Thesaurus linguae graecae... ex ipsius G. Budaei manuscripto lexico...*, Γενεύη 1554 ἢ τὸ *Λεξικὸν ἐλληνορωμαϊκὸν hoc est Dictionarium graecolatinum... G. Budaei, I. Tusani, C. Gesneri, H. Junii, R. Constantini, Io. Hartongi...*, Βασιλεία 1563. Βλ. καὶ Ν. Τσάγκος, *Γουλιέλμος Μπυντέ (Guillaume Budé), ὁ πρῶτος γάλλος ἐλληνοφιλῆς, 1468-1540*, Ἀθήνα 1991, σ. 105-106.

22. Ἀναφέρεται ἴσως σὲ ἔργα τοῦ Petrarca καὶ τοῦ Tasso, ἴσως ὅμως καὶ σὲ γλωσσάρια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα στὴν Ἰταλία, δηλαδὴ κατάλογοι λέξεων ἀπὸ συγκεκριμένα ἔργα συγγραφέων, κυρίως τοῦ Trecento (π.χ. F. Alunno, *Osservazioni sopra il Petrarca* (χρ), G.-M. Lanfranco, *Rimario nouo di tutte de concordanze del Petrarca*, Brescia 1531), βλ. G. Tancke, ὁ.π., σ. 100 κέ.

23. Ὁ Metastasio ἦταν γνωστὸς στὴν ἡγεμονικὴ αὐλὴ τῆς Βλαχίας μέσω τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Βιέννη: ὁ ἐπίσημος ποιητὴς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς θὰ λάβει πρόκληση ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη λίγο πρὶν ὁ τελευταῖος ἐξαναγκαστεῖ σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸν ἡγεμονικὸ θρόνο, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 223.

24. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ἔκδ. Κ. Latte, τ. 1-2, Κοπεγχάγη 1953-1966. Πρβ. H. Hunger, ὁ.π., σ. 409-412.

25. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ μερῶν τοῦ λόγου τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη ἔγινε τὸ 1476 καὶ ἀκολούθησαν πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις. Στὶς Ἡγεμονίες κυκλοφοροῦσαν ἐπίσης ἔργα τῶν Κικέρωνα καὶ Ὀβιδίου σὲ μετάφραση, καθὼς καὶ παραφράσεις τοῦ Λουκιανοῦ, βλ. A. Camariano-Cioran, ὁ.π., σ. 149 κέ. Ὡστόσο δὲν εἴχατε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ἂν αὐτὰς οἱ πηγές του εἶναι μεταφράσεις ἢ πρωτότυπα ἢ γλωσσάρια, καὶ, ἀκόμη, ἂν εἶναι ἄμεσες ἢ ἔμμεσες.

26. Σημειώνουμε μία ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ σε ὀκτῶ γλώσσες: *Dictionarium octo linguarum*, Βασιλεία 1584 (καὶ ἐπανεκδόσεις). Τὸ λεξικὸ κυκλοφοροῦσε, καθὼς φαίνεται, καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, μάλιστα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Πάτμου, στὸν κατάλογο τοῦ 1769, καταγράφεται ὡς «χαλεπίνος δωδεκάγλωσσος, εἰς τὴν παλαιὰν γραφὴν» (πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδεκάγλωσση ἔκδοση τοῦ 1598), ἐνῶ στὸν μεταγενέστερο κατάλογο τοῦ Ποθητοῦ Νικολαΐδη (1829) ὑπάρχει ἡ σημείωση «Λεξικὸν Ἑπτάγλωσσον εἰς τρεῖς τόμους τύπου παλαιοῦ δυσεύρετον ὡς διαφημίζεται καὶ ζητούμενον ἐπὶ πολλῇ», βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Διάκ. Χρυ-

γλωσσο/τετραγλωσσο τοῦ Veneroni.²⁷ Ἀκόμη ὑπάρχει ἀναφορά στοῦ μονόγλωσσο λεξικό τοῦ Richelet (voyez Richelet, *Le grand Dictionnaire*).²⁸ Γιὰ τίς ἄλλες γλώσσες, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἀναφέρονται πηγές, ἴσως ἀρκοῦσε ἡ πείρα τοῦ μεταφραστῆ.²⁹

Ἔπονται τὰ σημειώματα τοῦ λεξικογράφου πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἀναγνώστες (φ. 3-6). Στὴ συνέχεια (φ. 7) ὑπάρχει ἓνας πίνακας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ (μουνυχιών, θαργηλιών κτλ.) καὶ τὴν κοινὴ (μάρτιος), στὴ λατινικὴ (martius), ἰταλικὴ (marte), γαλλικὴ (le mois de mars) καὶ τουρκικὴ μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες (μάρτ, νισάν κτλ.), καθὼς καὶ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, στὰ ἐλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ, γιὰ τίς ὑποδιαρέσεις ἑνὸς μήνα (μεσοῦντος, λήγοντος, νουμηγία κ.ἄ.). Ἡ «ἐρμηνεία περὶ τοῦ Α ψηφίου» ποὺ ἀκολουθεῖ, δηλαδὴ οἱ διαφορετικὲς χρήσεις καὶ σημασίες του ἀνάλογα μὲ τὸν τόνο, τὸ πνεῦμα, σὲ σύν-

σόστομος Φλωρεντῆς», *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐπιτύπων (15ος-19ος αἰ.)*, Α', 1479-1800, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σ. 64, 329, 373.

27. Giovanni Veneroni, *Dictionnaire italien et françois...*, Παρίσι 1681. Τὸ λεξικό αὐτὸ συμπληρώνει τὸ ἰταλογαλλικὸ λεξικό τοῦ Antoine Oudin (*Recherches italiennes et françoises*, Παρίσι 1639). Τὸ 1700 θὰ κυκλοφορήσει ὡς τετραγλωσσο «αὐτοκρατορικὸ» λεξικό μὲ προσθήκη τῆς λατινικῆς καὶ τῆς γερμανικῆς (*Le Dictionnaire Impérial*), ἐνῶ θὰ συνεχίσει νὰ ἐπανεκδίδεται καὶ ὡς δίγλωσσο, βλ. F.-J. Hausmann, ὁ.π., σ. 17. Τὰ λεξικά αὐτὰ δὲν ἐγγράφονται στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση τῶν ἀπλῶν γλωσσариών οὔτε στὴ συνέχεια τοῦ Calepino: ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὴ λατινικὴ παράδοση καὶ στοχεύουν στὴν ἀνάδειξη τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν πηγές τους εἶναι τὸ μονόγλωσσο λεξικό τῆς Ἀκαδημίας τῆς Crusca (*Vocabolario degli Accademici della Crusca*, Βενετία 1612), καθὼς καὶ τὸ ἰταλοαγγλικὸ λεξικό τοῦ John Florio, *New World of Words*, Λονδίνο 1611, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὸ πληρῆστερο λεξικό γιὰ τὴν ἰταλικὴ γλώσσα στὴν ἐποχὴ του, βλ. G. Tancke, ὁ.π., σ. 73-74.

28. César-Pierre Richelet, *Dictionnaire françois contenant les mots et les choses...*, Γενεύη 1680 καὶ ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις κατὰ τὸν 18ο αἰώνα (συνολικὰ 60 ὡς τὸ 1811). Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο οὐσιαστικὰ μονόγλωσσο λεξικό τῆς γαλλικῆς γλώσσας, σὲ μεγάλο βαθμὸ πρωτότυπο, ὀφειλόμενο στὴ συλλεκτικὴ ἐργασία τοῦ λεξικογράφου καὶ διακρινόμενο γιὰ τὸν ρεαλισμὸ τῶν ὀρισμῶν του, βλ. L. Bray, *César-Pierre Richelet (1626-1698). Biographie et œuvre lexicographique*, Tübingen 1986, σ. 36-37.

29. Σημειώνουμε, ὥστόσο, κάποια λεξικά ποὺ συνδύαζαν τὴν ἐλληνικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ μὲ ἄλλες γλώσσες: γιὰ τὴν τουρκικὴ τὸ *Vocabulario nuovo... italiano greco, italiano et turco, italiano tedesco...*, Βενετία 1582 (φραγκοχωιτικὰ), γιὰ τὴν ἐβραϊκὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Calepino) τὸ *Dittionario nuovo Hebraico, molto copioso, dichiarato in tre lingue*, Βενετία 1587, τοῦ David de Pomis. Ἀκόμη τὸν *Thesaurus polyglottus* τοῦ Hieronymus Mesigerius (Φραγκφοῦρτη 1603). Βλ. G. Tancke, ὁ.π., σ. 86-87.

θετες λέξεις κ.ά., καταλαμβάνει 12 ολόκληρα φύλλα (φ. 8-20). Ἀπὸ τὸ φύλλο 21^r ξεκινοῦν τὰ καθαυτὸ ἄρθρα.

“Ὅσα προτάσσονται ἀποδεικνύουν τὴς ὀφειλὲς τοῦ λεξικογράφου στὰ μεγάλα οὐμανιστικά λεξικά τοῦ 16ου αἰώνα: ἡ περιγραφή τοῦ γράμματος Α παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ ἐκείνη ποὺ περιέχεται στὸ λεξικὸ τοῦ Stephanus (ἀλλὰ συντομευμένη): οἱ πίνακες μὲ τοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν, καθὼς καὶ ὁ ἐπιμερισμὸς τῆς ἐλληνικῆς σὲ διαλέκτους, παρπέμπουν στοὺς ἀντίστοιχους τοῦ λεξικοῦ τοῦ Scapula.³⁰

Μακροδομὴ - Μικροδομὴ - Λήμματα

Τὸ λεξικὸ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἄρθρο **Αα** καὶ τελειώνει στὸ ἄρθρο **Ἔχραινω**. Εἶναι διαρθρωμένο σὲ ἀλφαβητικές κατηγορίες (Α, Β, Γ κτλ.) καὶ σὲ ὑποκατηγορίες μετὰ ἀπὸ ἐπικεφαλίδες τοῦ τύπου «Τὸ Α μετὰ τοῦ Α», «Τὸ Α μετὰ τοῦ Β», «Τὸ συνεχόμενον Α μετὰ τοῦ Δ» κτλ., οἱ ὁποῖες συνήθως συντέμνονται (π.χ. τὸ Αε, Αθ, Αι, Ακ).³¹ Οἱ ἐπικεφαλίδες τῶν ὑποκατηγοριῶν στὰ γράμματα Β καὶ Γ ἔχουν ἐπίσης συντμηθεῖ (Βα, Βδ, Βε κτλ.), ἐνῶ ἀπὸ τὸ γράμμα Δ καὶ ἐξῆς ἐναλλάσσονται στὴ σύντομη ἢ ἐκτενέστερη ἐκδοχὴ τους ἢ παραλείπονται ἐντελῶς. Τὰ λεξικογραφικὰ ἄρθρα καταλαμβάνουν μία στήλη στὸ δεξιὸ μέρος τῆς σελίδας: στὸ ἀριστερὸ ἀναγράφονται συχνὰ προσθήκες ἢ πρόχειρες σημειώσεις, τὸ ἴδιο καὶ στὰ περιθώρια ἢ στὰ διάστιχα, οἱ ὁποῖες, μαζὶ μὲ τὴς (συχνὲς ἐπίσης) διαγραφές, καθιστοῦν τὸ χειρόγραφο δυσανάγνωστο.

Πάνω ἀπὸ τὸ μισὸ λεξικὸ, δηλαδή οἱ τέσσερις πρῶτοι τόμοι καὶ τὰ 15 πρῶτα φύλλα τοῦ πέμπτου τόμου (σύνολο 1230 φύλλα), καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ γράμμα Α. Τὸ «Α μετὰ τοῦ Α» περιλαμβάνει 67 ἄρθρα, ὑπερβαίνει δηλαδή τὸν ἐκτενέστερο, συγκριτικὰ μὲ τοὺς ἄλλους, Stephanus (πρβ. Σουίδας 10 ἄρθρα, Stephanus 56, Varinus 27, Scapula 3, Κωνσταντίνου 39). Ὁ αὐξημένος ἀριθμὸς τῶν ἄρθρων ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι στὴν περίπτωση ὁμωνύμων ἢ πολυσήμων οἱ διαφορετικὲς σημασίες τῆς ἴδιας λέξης συγκροτοῦν κατὰ κανόνα διαφορετικὰ ἄρθρα (π.χ. ἀκρίβεια: 6 ἄρθρα).

30. Οἱ πίνακες αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ λεξικά τῶν Stephanus καὶ Varinus. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λεξικὸ τοῦ Scapula, περιέχονται, μαζὶ μὲ μιὰ πραγματεία («Περὶ ἐλληνικῶν διαλέκτων», καὶ στὸ *Λεξικὸν ἐλληνορωμαϊκόν*. Ὡστόσο τὴ διάταξη αὐτὴ ἀκολουθοῦν καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα δίγλωσσα ἢ πολύγλωσσα λεξικά τῆς ἐποχῆς.

31. Μακρὲς ἐπικεφαλίδες περιέχει τὸ λεξικὸ τοῦ Varinus, καθὼς καὶ τὸ *Λεξικὸν ἐλληνορωμαϊκόν*: ἐπίσης τὰ λεξικά τῶν Βλάχου καὶ Κωνσταντίνου· σύντομες ἐπικεφαλίδες, τὰ λεξικά τῶν Somavera καὶ Scapula.

Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα καταλαμβάνουν ὅλα μαζί ἄλλους τέσσερις τόμους (5ος, 6ος, 7ος, 9ος), πού ἀριθμοῦν συνολικά μόλις 824 φύλλα: Β: 128, Γ: 78, Δ: 46, Ε: 73, Κ: 65, Μ: 48, Π: 54, Σ: 41, Η, Θ, Ι, Λ, Ν, Ξ, Ο, Ρ, Τ, Υ, Φ, Χ ἀπὸ 15 ὠς 25 φύλλα, Ζ, Ψ, Ω ἀπὸ 10 φύλλα περίπου. Ὁ ὄγδοος τόμος (296 φύλλα) περιέχει λήμματα ἀπὸ ὅλα τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου.

Τὸ λεξικό εἶναι μονῆς κατεύθυνσης, δηλαδή καλύπτει μόνο μία λειτουργία μάθησης, τὴν ἐνεργητική, κατὰ τὴν ὁποία γλώσσα ἀφετηρίας εἶναι ἡ μητρική,³² διακρινόμενη σὲ ἐλληνική καὶ ἀπλή. Σύντομα, ὅμως, διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ διάκριση δὲν τηρεῖται στὴν πράξη καὶ ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἐλληνικῆς ἐμφανίζονται ρευστά, ἀκόμη καὶ στὴν ὀνοματολογία τοῦ λεξικοῦ, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ βᾶση στὴν ἀρχαία ἐντάσσονται, ὅμως, καὶ ἀρκετοὶ τύποι τῆς ἀπλῆς διάσπαρτοι, πού πυκνώνουν μετὰ ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο, καταλαμβάνοντας μεγάλο μέρος τοῦ ὄγδου. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀπαντοῦν στὸν Βλάχο καὶ τὸν Somavera (π.χ. ἀβάνης, ἀβοκάτος, ἀκαβαλίκευτος, ἀλαιοτρουβιό, ἀλάτερον, ἀλαφρόπους, ἀλειμματοκέρια, ἀλετροπίασμα, ἀλλαξοπιστίζω, λαβομένος, παραθύρι, σιδηρικά, φουσκαλίδα, φυλάκωμα, ψωμοζητῶ, χωριατῶ). Λημματογραφοῦνται ἐπίσης ἀρκετὲς εὐχρηστες τουρκικὲς λέξεις, ἰδίως στὸν ὄγδοο τόμο (π.χ. ἀγάς, ἀχμάκης, ἐγλενδίζω, ζαϊφλίκι, ζαχιρές, ζομπάς, καδιλίκι, κανγάς, σαράφης, τζαμπάζης). Ἡ ἀλφαβητική σειρά δὲν τηρεῖται πάντοτε, ἐνῶ δὲν ἰσχύει ἀποκλειστικὰ τὸ ἀλφαβητικὸ κριτήριον διάταξης.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμαδοποίηση τῶν λέξεων καθ' ὕλην —ἐνα εἶδος θεματικοῦ λεξιλογίου ἀναφερόμενο σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἐννοιολογικὸ πεδίο ἢ τεχνικὸ ὄρο, στὸν τύπο τῶν μεσαιωνικῶν γλωσσαρίων.³³ Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἄρθρο ἄλογο ἔχουμε ἓναν κατάλογο μὲ εἶδη ἀλόγων, κατὰ εἶδη, χρώματα, ιδιότητες, λειτουργίες κτλ. Μικρότερης ἔκτασης γλωσσάρια ὑπάρχουν καὶ στὰ ἄρθρα ἀνατομία, ἀέρας, ἄνεμος, ζῶον, ἡλικία, κεφάλι, πλανήτης, σῶμα, φύσις κ.ἄ. (πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ στὸν ὄγδοο τόμο). Τὰ γλωσσάρια αὐτὰ παρουσιάζουν κάποιες ὁμοιότητες μὲ ἐκεῖνα πού πε-

32. Σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ὀρολογία *dictionnaire monodirectionnel/monofonctionnel, dictionnaire de thème/actif*, βλ. F.-J. Hausmann, ὁ.π., σ. 14. Γιὰ θεωρητικὰ ζητήματα, βλ. ἐπίσης L. Zgusta, *Manual of Lexicography*, Πράγα/Χάγη 1971 καὶ τοῦ ἴδιου (ἐκδ.), *Theory and Method in Lexicography: western and non-western Perspectives*, Columbia - South Carolina 1980.

33. Βλ. παραπάνω, σὴμ. 5.

ριέχονται στα λεξικά τῶν Calepino³⁴ καὶ Richelet. Τέτοιου τύπου γλωσσάρια («κατάστιχα») συναντοῦμε καὶ στα δίγλωσσα ἰταλοελληνικά ἢ ἀντίστροφα λεξικά —κυρίως στὸν Somavera— ἀλλὰ καὶ στὸ τετράγλωσσο τοῦ Βλάχου. Περιέχονται ἀκόμη ὁμαδοποιήσεις κατὰ ἑτυμολογικὲς κατηγορίες (παράγωγα, σύνθετα, συνώνυμα), συνηθέστερες στὰ οὐμανιστικά λεξικά —κατεξοχὴν στὸν Scapula.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κατανομὴ αὐτῆ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἄρθρων ποὺ συγκροτοῦν κάθε γράμμα χωριστά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ τῶν ἄρθρων, καθὼς θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ λεξικογράφος μοιάζει νὰ μεταβάλλει σταδιακὰ τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ τῆς δομῆς τοῦ λεξικοῦ καί, ταυτόχρονα, νὰ ἐγκαταλείπει —γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζουμε (ἂς λάβουμε πάντως ὑπόψη ὅτι ἦταν σὲ προχωρημένη ἡλικία³⁵)— τὴ συστηματικὴ σύνταξή του, ἐμφανέστερα μετὰ τὸ γράμμα Γ (5ος τόμος), ὅποτε συμφύρονται πρόχειρες σημειώσεις καὶ πολλὰ κενά, τὰ ὅποια προβλεπὸταν ἴσως νὰ συμπληρωθοῦν ἀργότερα. Ἐπιπρόσθετα δὲν πραγματοποιεῖ τὸ σχέδιο ποὺ ἔχει ἀναγγεῖλει στὸν πρόλογο πρὸς τοὺς ἀναγνώστες σχετικὰ μὲ τὴν προσθήκη ἀλφαβητικῶν index —παρόμοιων προφανῶς μὲ αὐτοὺς ποὺ περιέχονται στὸν Scapula (ἐλληνικὸς) ἢ τὸν Βλάχο (λατινικὸς, ἰταλικὸς).

Τὰ λεξικογραφικὰ ἄρθρα παρουσιάζουν μιὰ ὑποτυπώδη, ἀσταθὴ ὀργάνωση. Συγκροτοῦνται (ὡς σχεδιασμὸς) μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: 1. λημματικὸς τύπος· 2. γραμματικὴ κατηγορία, μορφο-συντακτικὴ περιγραφή —καὶ φωνολογικὴ ἐνίοτε— (συνήθως ἢ γενικὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ, τὰ γένη τοῦ ἐπιθέτου, ὁ χρόνος τοῦ ρήματος καὶ ὁ τύπος τοῦ ἐνεστώτα)· 3. ὀρισμὸς στὴν ἐλληνικὴ, μονολεκτικὸς ἢ περιφραστικὸς, μὲ συχνὴ παράθεση συνωνύμων ἢ ἰσοδυνάμων ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἐλληνικῆς, καθὼς καὶ τουρκικῶν λέξεων, ὅταν αὐτὲς εἶναι τρέχουσες· ἐνίοτε δίνεται ἡ ἑτυμολογία (ἢ παρετυμολογία), πραγματολογικὲς παρατηρήσεις ἢ ἄλλες ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου ἀναφορές, παραδείγματα ἢ παραθέματα· 4. μετάφραση στὴ λατινικὴ, κάποτε μὲ πρόσθετες ἐπεξηγήσεις καὶ παραθέματα· 5. μετάφραση στὴν ἰταλικὴ· 6. μετάφραση στὴ γαλλικὴ· 7. μετάφραση στὴν τουρκικὴ (ἀραβικὴ ἢ περσικὴ), μὲ ὀθωμανικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ μετάφραση μὲ ἐλληνικοὺς (καραμανδίλικα). Μετὰ ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο δὲν

34. Ὅπως μὲ τὴν ἐπτάγλωσση ἔκδοση τοῦ 1700 (Bortoli), ὅπου προσαρτᾶται στὸ τέλος ἓνα «Vocabulario volgare et latino» μὲ ἀρκετὰ θεματικὰ γλωσσάρια.

35. Στὴν ἀφιέρωση πρὸς τὸν ἡγεμόνα: «... τὸ ἔσχατον γῆρας θεῖον καὶ ταχὺ, ὡσὰν τούτους τοὺς ἔσχάτους καὶ ὀρμητικοὺς χρόνους τῆς ἡλικίας μου ὅπου δὲν ἐξαρκοῦσι διὰ νὰ πληρώσω τὸ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος χρέος μου...».

ὑπάρχει καμιά σταθερότητα στὴ δομὴ τῶν ἄρθρων, μέχρι τοῦ σημείου νὰ δίνεται ἢ μετάφραση σὲ μία ἢ δύο ἀπὸ τὶς δυτικὲς γλῶσσες (κυρίως στὴ λατινικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ) ἢ/καὶ στὰ ὀθωμανικά, ἢ, ἀκόμη, νὰ παραλείπεται ἔντελῶς. Παραδείγματα:

Αἶξ, γός, ὁ καὶ ἡ, τοῦ καὶ τῆς αἰγός, γεν. gen., καὶ γεν. πλ. gen. plur. αἰγῶν, δωρ. dor. δὲ αἰγᾶν, τὸ κατζίκι καὶ ἡ κατζίκια, ἡ αἶγα (ἐξ ἧς τὸ τράγιον γάλα). Ἑρωδ. σέβονται δὲ πάντες τὰς αἶγας, καὶ Ἄριστοτ. αἶξ ἄγριος, καὶ Ὅμηρ. αἶξ ἀγρία, καὶ Πρόκλ. ἀίσσω, μ. αἶξω, π. χα, ὅθεν γίνεται αἶξ, δηλ. κινεῖμαι ὡσπερ λαῖλαψ. Sicut procella cum impetu ruo, ἐπειδὴ ἡ αἶγα εἶναι ὀρμητικὴ, capra enim impetuosum animal et insuttans. A. caper, pri, m.g. Virg. et capra, prae, f.g. a carpando dicta, quod virgulta carpat. Plin. differt autem caper ab hirco in hoc, quod hircus sit mas non castratus, caper vero castratus, unde Virg. abusive usus capro loco hirci in lelogis, cum dicit, dux gregis ipse caper, id est hircus et Plin. capra generale nomen est ad omnes caprarum species, quarum triplex est differentia. I. il capro, la capra, ed il becco. Γ. la chèvre, le bouc.

Ἀκυβέρνητος, ἀδιοίκητος, χωρὶς κυβερνήτην. A. gubernatore carens, sine rectore. I. privo di chi governa, non governato, senza direttore. Γ. privé de gouverneur.

Ἀκυβέρνητος, ὁ δίχως κυβέρνησιν τῆς ζωτροφίας. A. egenus, inops. I. povero, senza aiuto, senza roba. Γ. indigent, pauvre.

Ἀλαϊμποζάνης, λέξις σύνθετος τούρκικη, ἣν καὶ ἀπλῶς μεταχειρίζονται, ἀλάι ἢ παράταξις καὶ μποζάνης ὁ συγχύζων, δηλ. ὁ τὰς εὐθυμίας συγχύζων. A. hilaritatis turbator, conturbator. I. qui disturba le feste, le allegrie. Γ. qui trouble les fêtes et les réjouissances.

Ἄλλαντοπώλης, ὁ, τζεβρεντζής, ὁ πωλῶν ἐσωθηκὰ καὶ ἔντερα ζώων, qui vent les boyaux et les entrailles des moutons.

Βιβλιογραφία, ας, ἡ, librorum conscriptio.

Γραμματεῦω, μ. εὐσω, π. ευκα, ἐνεργῶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραμματικοῦ. A. sum scriba, scriba partes ago. I. esser cancelliere.

Ἐθνικός, ethnicus, gentilis, is, gentile. [ὀθωμανικά].

Κερματζής, οὔ, ὁ, σαράφης, ἀπλ. καὶ τουρκ., ὅποιος μὲ διάφορον ἀλλάζει τὴν μεγάλην εἰς μικρὰν μονέδαν, nummularius, banchiere.

Ξυλογάτα, ας, ἡ, καὶ ἀπλῶς καὶ τουρκιστὶ καπάντζα εἰς τὴν ὁποίαν πιάνονται οἱ ποντικαί, μνάγρα, ας, ἡ. Ἐπιγραμ. καὶ μυσφόνον, muscipula, descipula ad capiendor mures, la trapola per prender i sorci.

Τέχνη, τέχνασμα, μηχανή, δολιότης, δόλια τεχνήματα, κακογραφία, κακομηχανία, machinatio, machinatione.

Ἐλάχιστες φορές παρατίθεται ἡ μετάφραση στὴ ρουμανικὴ ἢ τὴν ἐβραϊκὴ, στὸ τρίτο τμημα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἢ, κατόπιν, μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες:

Ἄβλος, εος, τό, εἶδος ἀγρίου ξύλλινου, ὁποῦ ἀρμέγουν τὸ γάλα, καὶ Μορᾶτ. βεδούρα, καὶ βλαχ. δόνιτζα, ἡ καὶ χαλκοῦν, τὸ τουρκιστὶ καὶ ἀπλῶς καζάνι. A. mulctrum, tri n.g. Hor. et mulctrale, lis n.g. Virg. libr. 3 Georg. I. sacchi, o sacchia da late,

o da mangiare, o mungere il latte, o spremere le poppe degli mammella e ogni vaso nel quale si munge. Γ. un pot ou vaisseau dans lequel on tire le lait ou pour tirer le lait. [ἰθωμακικά].

Ἄγαθή, ἤς, ἤ, καλή, ἐβραϊστί buéna, βλαχ. buna. Λ. bona. Ι. buona. Γ. bonne. [ἰθωμακικά].

Ἄλική, ἀλοπήγιον, βλαχιστί ὄκνα, τὸ δὲ ἄλας λέγεται σάρτ και ἐβραϊστί σάλ και μίλιχ, μίλιχ ἀραβ. Λ. salinae Ι. saline Γ. les salines.

Τὰ τμήματα 1 ὡς 4 τῶν ἄρθρων δανείζονται πολλὰ ἀπὸ τὰ οὐμανιστικὰ λεξικά. Κύριο πρότυπο γιὰ τὴν ὀνοματολογία καὶ τοὺς ὀρισμοὺς (στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ) εἶναι προφανῶς ὁ Stephanus. Ὡστόσο κάποια ἄρθρα φαίνεται νὰ ἔχουν πρότυπο καὶ ἄλλα λεξικά. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἄρθρο ἀασμός παραπέμπει στὸ *Λεξικὸν ἑλληνορωμαϊκόν*. Σὲ γενικῆς γραμμῆς τὰ ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ (τουλάχιστον στὸ γράμμα Α) εἶναι ἐκτενῆ καὶ περιλαμβάνουν ἀρκετὰ συνώνυμα ἢ περιφραστικούς ὀρισμούς:

Stephanus

Ἄασμός, οὔ, ὁ, exhalatio, halitus, calidi efflatio [Arist. Proble. 34,7]. Ἔστι δὲ ἀασμός, ἀθρόον ἐκπνευσις. Differt autem a φυσιασμός, sicut ἀάζονα φυσῶ in loco proxime praecedent [laudat s.v. ἀάζω], Bud.

Λεξικὸν ἑλληνορωμαϊκόν

Ἄασμός, οὔ, ὁ, exhalatio, halitus ab ἀάζω, ἔστι δὲ ἀασμός ἀθρόον ἐκπνευσις, differt τοῦ φυσᾶν και φυσιασμοῦ vel φυσασμοῦ.

Κωνσταντίνου

Ἄασμός, οὔ, ὁ, P. ἀθρόα ἐκπνευσις, ἀναπνοὴ θερμοῦ, ἡγουν κοινῶς ἀναχασμός. Λ. exhalatio, halitus, calidi, efflatio. Ι. esalazione, fiato caldo.

Δελλὰ Ρώκκας

Ἄασμός, οὔ, ὁ, παρὰ τοῦ ἀάζω, ἐκπνέω, exhalo, ἔστι δὲ ἀασμός, ἀθρόον ἐκπνευσις, ἡγουν ἀναπνοή, ἐκπνοή, δηλ. ἀνοίγοντας τὸ στόμα και εὐγάζωντας ἀχνόν, τοῦτο διαφέρει τοῦ φυσᾶν και φυσιασμοῦ ἢ φυσασμοῦ. Λ. exhalatio, onis, expiratio, onis seu halitus, us. Ι. esalazione, alito, respiro caldo. Γ. exalation, halaine et respiration chaude. [ἰθωμακικά].

Stephanus

Αἰθρινός, matutinus. Αἰθρινόν, πρωινόν, Hesych.

Varinus

Αἰθρινόν, πρωινόν.

Δελλὰ Ρώκκας

Αἰθρινός, οὔ, ὁ, νή, νόν. Ἡσύχ. πουργίσις, ἐωθινός, ὀρθρινός, πρωινός και ταχυρός. Λ. matutinus, na, num. Ι. matutino, na. Γ. de bon heure, de bon matin.

Τὰ κύρια ὀνόματα, ἀνθρωπωνύμια καὶ τοπωνύμια, ἐπεξηγοῦνται συνήθως μὲ παράθεση ἐγκυκλοπαιδικῶν ἀναφορῶν. Σπανίως ἐντάσσονται χωρία, συνηθέστερη εἶναι ἡ ἀπλὴ παραπομπὴ σὲ συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους μαρτυρεῖται ἡ λέξις (Παυσανία, Θουκυδίδη, Ἀριστοτέλη κ.ἄ.), ἢ

σὲ λεξικογράφους (κυρίως στὸν Ἡσύχιο). Ἕνα παράδειγμα, ἀντλημένο κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ τὸν Stephanus, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ τρίτη σημασία, ἀλλὰ συντομότερο· ἐκτενέστερο πάντως ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Κωνσταντίνου:

Κωνσταντίνου

Ἄβαρις, εὖς, ὁ, στεραιώτης, στεργιώτης, ἡπειρώτης, ὁ κατοικῶν εἰς ξηράν. [μετάφραση].

Ἄβαρις Σκύθης, υἱὸς τοῦ Σκύθη (Σουίδα). [μετάφραση].

Δελλὰ Ρώκκας

Ἄβαρις, εὖς, ὁ καὶ ἡ, Παισ., Θουκυδ., ἡπειρώτης, ὅπου κατοικεῖ εἰς τὸ μεσόγειον, εἰς τὴν ξηράν καὶ στερεάν γῆν καὶ δὲν ἔχει χρεῖαν ἀπὸ πλοῖον, καίτι, βάρης, ιὸς καὶ βάριδος γὰρ τὸ πλοῖον, τὸ καίτι. [μετάφραση].

Ἄβαρις, Σκύθης, υἱὸς τοῦ Σκύθη, τάταρης. [μετάφραση].

Ἄβαρις, ὀνομασία βιβλίου Ἡράκλ. Περὶ ἀθανασίας καὶ ἀφθαρσίας ψυχῆς. Πλουτ. Ἡ γὰρ φθάρσις, ἐστὶ φθάρμα, φθιρμός. corruptio. [μετάφραση].

Διὰ μέσου ἀναφορῶν σὲ ἐξωγλωσσικὲς πραγματικότητες σημασιολογοῦνται καὶ τὰ κοινὰ ὀνόματα· ἀξιοσημειώτες εἶναι ὅσες καταγράφουν πραγματολογικὰ δεδομένα, ἀξιολογικὲς κρίσεις ἢ, ἀκόμη, παρατηρήσεις γιὰ τὴν προφορὰ τοπικοῦ (ιδιωματοῦ) χαρακτήρα, ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸν καθημερινὸ λόγο, τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ καὶ ἰδεολογία, προσδίδοντας ἰδιαίτερες σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις σὲ λέξεις, ἀρχαῖες ἢ τρέχουσες, ὅπου τὸ νέο σημαίνόμενο παρατίθεται μετὰ ἀπὸ τὸ ὑπάρχον. Παρατηρεῖται διαγλωσσικὴ συνωνυμία (ἀβδέλλα, ἄβρωμα) ἀλλὰ καὶ διαφορὲς στὶς ἀποδόσεις (αἰτιτὰ, ἀποστάτις, κνῖσα)· ἀπὸ τὴ μέχρι στιγμῆς ἔρευνα φαίνεται ὅτι στοιχεῖα τῶν πηγῶν του συνδυάζονται μὲ προσωπικὲς του παρεμβάσεις ἢ συνεισφορὲς. Παραδείγματα:

Ἄβδέλλα καὶ βδέλλα, μεταφ. metaph. λέγεται ἐκεῖνος ὅπου ἀρπάζει ληστρικῶς ἀπὸ τὸ ὑπῆκοον, ὡσὰν νὰ ρουφᾷ τὴν δύναμιν καὶ τὸ αἷμα του. Λ. hirudo, sanguisuga, metaph. dicitur is qui surtim surripit aliquid a subditis quasi vires et sanguinem eorum sugens vel sorbens. I. mignattonne si dice per quello che succhia quasi il sangue del popolo che non gli lascia forza ne vigere. Γ. sangsué du peuple, on dit à celui qui arrache la force et la viguer des pauvres peuples.³⁶ [ῥθωμανικῶς].

Ἄβρωμα, αὖς, τό, εἶδος παλαιὸν στολῆς γυναικείας, τανῦν τουρκ. καὶ ἀπλῶς λέγεται φεραιτζές, ὑπερ ἐνδύονται αἱ γυναικῆς εἰς τὴν Τουρκίαν, ὡς ἐν ἐπάνωφόριον, μὲ αὐτὸ σκεπάζονται ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ τὸν τράχηλον, ἐμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ἔως

36. Πρβ. Richelet (ἔκδοσις 1728): «infame sang-sué du peuple... Celui qui ruine, qui dévore le peuple et en tire toute la substance pour s'engraisser lui et les siens...».

τήν γῆν. A. stola ve amictus muliebris genus. I. una specie di veste di femine, che portano ogidi in Turchia su gl'altri vestimenti e si coprono dalle spalle sino giù di piedi. F. c'est une espece ou une sorte d'habit dont les femmes de Turquie portent actuellement, quand ils sortent de leurs maisons, se couvrant depuis les epauls jusqu'aux pieds.

Αἰτιὰ τὰ κατ' ἔρανον διδόμενα, ἔρανος γὰρ ἡ κοινὴ συνεισφορά, τὸ δόσιμον ὁποῦ ἕκαστος δίδει εἰς τὴν σύναξιν τοῦ κοινοῦ δοσίματος. A. collatio, onis, tributum, vetigal, contributio, collecta pecunia, quod a pluribus colligitur. I. raccolta del tributo della commune, contribuzione che si fa dalla comunità, ed ogn'uno paga quello che gli spetta a dare. F. collation.

Ἀποστάις, ου, ὁ συνομωτός, ρεμπέλος, στασιαστής, ὁ ἀποχωριστής. A. defector, oris, seditiosus, seditio, semitator, et exitator. I. ribello, ribelle, mancatore di fede, un apostato, sedizioso. F. un apostat, un revolté qui a quitté son Prince et son Seigneur et s'est rendu ailleurs. [ὀθωμανικά].

Κνίσια, ἡ, κνίσσα, ης, ἡ, ὁ καπνὸς ἀπὸ τὸ καιόμενον παχὺ κρέας καὶ ἡ μυρωδιὰ τοῦ κρέατος, τὸ ἀπλῶς τζίκνα, ὡς οἱ μοραίται εἰς χώραν ὑδροπολιτιστᾶς ἐκφωνοῦσι τὸ τζι λεπτὸν ἀντὶ τὸ κι καὶ τὸ κι ἀντὶ τὸ τζι. nidor, il fumo del grasso abbruciato.

Ἀποτίμηση τοῦ χειρογράφου

Ἡ σύλληψη τοῦ ὀκτάγλωσσου (τουλάχιστον ὡς σχεδιασμὸς) λεξικοῦ ἀφορᾷ κοινὸ μὲ λόγια παιδεῖα —προορίζεται ἄλλωστε γιὰ σχολικὴ χρῆση στὶς Ἱγεμονίες— καὶ κατευθύνει, εὐλογοῦν, τὸν λεξικογράφου στὸ κλασικὸ λεξικογραφικὸ πρότυπο, δηλαδὴ στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ δυτικὰ οὐμανιστικὰ λεξικά (κυρίως στὸν Stephanus). Ὡστόσο ὁ πραγματισμὸς ποὺ συνοδεύει τὸν φιλολογικὸ στόχο καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ πολλῶν σύγχρονων γλωσσῶν (γιὰ πρώτη φορὰ τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς³⁷), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ αἰσθητήριό τοῦ ἐπαγγελματία μεταφραστῆ γιὰ τὸ τί εἶναι χρῆσιμο σὲ ἕναν ἐπίδοξο ὁμότεχνό του, τὸ κοσμοπολίτικο πνεῦμα του, τὴν ἀπουσία θεωρητικῶν καὶ γλωσσικῶν προβληματισμῶν καὶ τὸ ἀμέθοδο τῆς προσπάθειας, συντελοῦν, προφανῶς, στὴν ἀνατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου: στὴν παρεμβολὴ πολλῶν ἄρθρων μὲ ἀφετηρία τὴν ἀπλή —κάποια ἀπὸ αὐτὰ δά-

37. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ γαλλικὴ προστέθηκε στὸ λεξικὸ τοῦ Βλάχου στὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ, τὸ 1784, ἡ τουρκικὴ (καραμνλίδικα) στὸ *Λεξικὸν τουρκικὸν καὶ γραικικόν*, Βενετία 1804 τοῦ Ζαχαρία Ἀγιορείτη, ἐνῶ ὁ συνδυασμὸς ἑλληρικῆς-τουρκικῆς-γαλλικῆς δὲν φαίνεται νὰ πραγματοποιήθηκε, τουλάχιστον στὰ τυπωμένα λεξικά. Βλ. καὶ W. Voigt, *Τὰ πολὺγλωσσα καὶ τὰ δίγλωσσα λεξικά, λεξιλόγια καὶ γλωσσάκια τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα ἕως σήμερον (καὶ μὲ τράπεζες δεδομένων)*, Ἀμβούργο 1994-1997, σ. 185 κέ. (δακτυλ. κατάλογος, βλ. παρουσίαση στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1ου Συνεδρίου Ἑλληνικῆ Γλώσσα καὶ Ὁρολογία, Ἀθήνα 1997, σ. 351-359).

νεια ἀπὸ τὸ λεξικὸ τοῦ Βλάχου ἢ τοῦ Somavera (στὰ ὁποῖα καὶ παραπέμπει ἐνίοτε), ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ μνήμης—, στὴν ἐνταξὴ χρηστικῶν γλωσσαρίων, στὴν ἐνσωμάτωση ἐνὸς πιὸ σύγχρονου γλωσσικοῦ καὶ πραγματολογικοῦ ὕλικου (δικου τοῦ ἡ/καὶ δανεισμένου ἀπὸ τὶς πηγές του) στοὺς ὀρισμούς ἢ τὶς ἀποδόσεις· καὶ τελικὰ στὴν ἐγκατάλειψή τοῦ (ἐπίπουνου ἄλλωστε καὶ χρονοβόρου) φιλολογικοῦ ἐγχειρήματος καὶ τῆ στροφῆ πρὸς τὸ χρήσιμο, τὸ πρακτικόν, δηλαδὴ πρὸς τὸ πραγματικόν· τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἀποδεσμεύεται ἐντελῶς ἀπὸ τὸ κλασικὸ λεξικογραφικὸ πρότυπο, ἐφόσον, παρὰ τὶς αὐξάνουσες ἀπλοποιήσεις, διατηρεῖ τὴν τάση πρὸς τὴ λόγια ὀνοματολογία καὶ τὴ μὴ χρηστικὴ συσσώρευση ἀρχαιογνωσίας. Αὐτὰ βέβαια στὸ πρωτόλειο· δὲν γνωρίζουμε ποιά μορφὴ θὰ εἶχε μιὰ δευτέρη ἐπεξεργασία ἐκ μέρους του καί, ἀκόμη περισσότερο, οἱ παρεμβάσεις (ἐπὶ τὸ οἰκονομικότερον καὶ ἐμπορικότερον) ἐνὸς ἐκδότῃ ἢ τυπογράφου—ὅπως δὲν γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῶν λεξικῶν τοῦ Βλάχου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου.³⁸

Πρόκειται μὲ λίγα λόγια γιὰ ἓνα συμπίλημα μὲ λόγιο ὑπόβαθρο. Ἡ διεξοδικὴ περιγραφὴ τῶν ἐπιμέρους γλωσσικῶν συστημάτων καὶ τῶν μεταξὺ τους σχέσεων (ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς παρουσίας) θὰ ἀποσκοποῦσε στὸν προσδιορισμὸ τῶν δανείων ὅσο καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῆς προσωπικῆς συμβολῆς τοῦ λεξικογράφου στὴ μερικὴ ἀποτύπωση τῶν γλωσσικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἐπιλογῶν ἐνὸς περιβάλλοντος καὶ τῶν ἀντινομιῶν τους.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

38. Γιὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου ὁ Βεντότης σημειώνει: «τυπωθὲν εἶναι ἀτελὲς διότι ὁ τυπογράφος δειλιάσας διὰ τὰ πολλὰ ἔξοδα ἔκαμε καὶ τὸ εὐνούχισαν»· τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ Κούμας, βλ. Κ. Λαζαρίδης, *ὁ.π.*, σ. 399-400.